

F. PUKSOO

ARH

Printed at
University of Montana
Missoula, Montana

Armsa Soomle
Soobralduskult
autor

A-8545

Äratrükk kuukirjast „Eesti Kirjandus“ nr. 3, 1933.

[Fr. Puusoo]

ü. 36355768

TARTU ÜLIKOOI
RAAMATUKOGU

ARHIIVKOGU

Eesti raamatute levitamisest XIX sajandi keskel.

Kui jälgime Eestis raamatutööndust selle arengu algsajandeil, ilmneb meile sama nähtus, mis teisteski maades. Selle töönduse harud on kas täielikult koondunud ühe isiku kätte, kes on samal ajal trükkijaks, kirjastajaks ja raamatulevitajaks, või tema kõrvale astub ka raamatuköitja, samal ajal kirjastaja ja raamatukaupleja. Raamatukauplemine raamatutöönduse iseseisva eriharuna esineb meil alles 18. saj. teisel poolel. Nõnda ongi raamatute müütajaks 16.—17. saj. ja 18. saj. alul raamatuköitja, kelle võistlejaks astub juba 17. saj. keskel raamatutrükkija, energiline Adolf Simon Tallinnas, ja selle hiljemad kutsealised järeletulijad jälgivad oma eelkäija eeskujul. Ka Tartus ja Pärnus omandab 17. saj. lõpul ja 18. saj. alul „Ülikooli raamatukaupleja“ nime Riias teotsev raamatutrükkija G. M. Nöller.

Nüüd tekivad Tallinnas konkurentide vahel alalised protsessid. Sellest võtavad osa ühelt poolt raamatutrükkijad, kes süüdistavad raamatuköitjaid müütamise otstarbel väljastpoolt sääraste teoste sissetoomises, mille kirjastamiseks ja levitamiseks on raamatutrükkijal ainuõigus. Nimelt omandas Adolf Simon Rootsi valitsuselt 1672. a. privileegi .endale ja järeletulijaile eesti

raamatute kirjastamiseks, peamiselt aga kodu- ja kirikuraamatu levitamiseks, mis oli tal tol ajal trükkis. Raamatuköitjad aga paluvad keelata raamatutrükkijal kalendrite kirjastamist ja müütamist kui ka kauplemist köidetud raamatutega, mis olevat nende eesõigus.

18. saj. lõpu poole tekib nende kahe raamatulevitajate liigi kõrvale ka puhtraamatukauplejaid Tallinnas ja Tartus. Tallinnas Illig ja hiljemini Peter G. Bornwasser, Tartus Gauger ja Linde. Sellegipärast ei kaotanud mõju raamatute müütamisel teiste raamatutöönduse harude esindajad. Nõnda kauplesid Tartus 19. sajandi künnisel Gaugeri ja Linde kõrval mitte vähema menuga raamatutrükkija M. G. Grenzius ja raamatuköitja Mitscherlich. Eesti raamatuid aga müütasid viimased igatahes palju suuremal määral kui raamatukaupleja, olles ka nende kirjastajaiks. Säärane olukord jäi püsima ja ka 19. saj. esimesel poolel ei levitanud eesti trükiseid mitte raamatukauplejad, kuigi neid ei olnud arvult vähe, näiteks Tartus 1835. a. kolm. Üldiselt piskeste eesti teoste müük ei pakkunud aineliselt suurt sissetulekut ja teiseks olid raamatukaupmehed eranditult sakslased, kel polnud mingeid kokkupuuteid maainimestega. Nagu vareminkinigi, saadi eesti trükiseid raamatuköitjailt ja peale selle müütati neid veel ka talurahvakauplustes, kus loomulikult pidi leiduma kõike kaupa maarahva jaoks, muidugi ka vajalikke lauluraamatuid ja kalendreid. Teistes linnades peale Tartu ja Tallinna olid raamatuköitjad koguni ainsad raamatute levitajad 19. saj. teise pooleni, kus puudusid veel puhtraamatukauplused.

Säärane olukord valitses eesti raamatuturul, kui siia tegevusse astus Õpetatud Eesti Selts (ÕES).

Mitmekesistest ÕES-i ettevõttest peatume sel puhul eesti raamatute levitamise küsimusel, mis päevakorrale tekkis juba seltsi asutamisel. Selleks loodi seltsi juurde Tartus raamatute keskedepoo, kust varustati kõigis eesti linnades selleks asutatud raamatuladusid. Kuigi seltsi juhtivad tegelased suure innu ja endahoverdusega asjale kaasa aitasid, nagu ülikooli eesti keele lektor D. H. Jürgenson, tollaegne ÕES-i sekretär ja seltsi esimehed prof. Hueck ja dr. Faehlmann, ei saavutatud siiski soovitavaid tagajärgi. A. 1845 likvideeriti keskedepoo Tartus kui ka osakonnad mujal.

Esimesel protokollitud ÕES-i koosolekul 16. XI 1838 otsustatigi asuda eesti raamatulao korraldamisele, et sel teel „võimalust anda rahvale (Nationalen) raamatute ostmiseks, mis senini peidetud ja ei leidu raamatukauplustes“. Seda kavatseti teha alul ainult Tartus kaupmees Friedrich Magnus Myliuse (Milius) juures, kel oli talurahvaga kokkupuuteid. Raamatute paigutamiseks muretseti viimase poodi raudvõrega kapp ja tasuks pidi Mylius saama 10% raamatute müügihinnast. Üldasjaajamine usaldati seltsi sek-

retäri Jürgensoni hooleks. Kuid alles jaanuaris 1839 kinnitati ÕES ja aprillis ongi asjale käik antud, sest seltsi koosolekul 5. IV loeb sekretär ette teadaande lao sisseseadmise kohta.

Vähe hiljemini asutatakse Kreutzwaldi ettevõttel ka haruosa-kond Võrru, peale selle kui seal teatavaks sai Tartu lao avamine. Kreutzwald pidas selles asjas läbirääkimisi linakaupmees Stein'iga, kes oli nõus ÕES-ilt komisjoni peale saadetud raamatuid ilma vahekasuta müütama, teistelt kirjastajailt ja autoreilt müü- giks antud raamatute pealt nõudis ta aga samuti 10%, mida sai Tartus Mylius. Stein vajas ka isiklikult mõned tosinad vähe- maid trükiseid, et neid jagada talumeestele „kauba peäle“ linade ostmisel kalendrite asemel, mida ta sinnamaani oli levitanud. Kreutzwald palubki Jürgensoni Võru lao küsimust päevakorda võtta järgmisel seltsi koosolekul ja tegevuse algamiseks saata mõ- ningaid eksemplare Tartu laost. Seejuures avaldab ta nõusolekut asjaajamist enese peale võtta, arveid õiendada ja üldse kontrolli teostada¹⁾. Jürgenson teatab selle peale, et Kreutzwaldi ettepa- nek on seltsi eestseisusele meeltemööda, ja lubab saata 8—10 päeva jooksul esimese saadetise raamatuid, kuna ta praegu alles oota- vat teoste päralejõudmist Tallinna trükikojast. Viimast lubadust Jürgenson ei teostanud ja 3 nädalat hiljemini kordab Kreutzwald uuesti palvet, teada andes, et Stein „põleb kärsitusest“²⁾. Alles mai lõpul saabub Võrru esimene raamatute saadetus, mis koosneb pisiteostest, mis kohased „kauba peäle“ andmiseks. Nende pealt hinnaalandust ei anta, küll aga lubab selts saatekulud enda kanda võtta. 8 päeva pärast pidid järgnema ka 20 väiksemat ja suure- mat teost, juba hinnaalandusega 10%, kuid need olid seni veel kõitmata³⁾. Paar nädalat hiljemini järgneb juba suurem saa- detis — 87 eksemplari, mille hulgas leidub 3 eksemplari ka kallihinnalisemaid raamatuid: C. M. Henning'i „Pühhapäwade ning suurte Pühhadep Epistli-jutlused...“, hinnaga 1 rubla 20 kopi- kat⁴⁾. Siitpeale algab regulaarne raamatute transporteerimine Võrru, vähemalt 1 saadetus igas kuus, siin hulgas ka Kreutzwaldi „Wina katk“, 100 eksemplari.

Raamatuid müütas Võrus kaupmees Stein, kelle kohta on ai- nult niipalju teada, et ta oli raehärra ja vist sama isik kui Gustav Stein, kes oli Võru linna bürgermeistriks 1844—1859⁵⁾. Veel

¹⁾ Kreutzwaldi kiri Jürgensonile 25. IV 1839. Acta und eingegan- gene Briefe u. Mittheilungen an die Gelehrte Estnische Gesellschaft 1837—1849. Õpetatud Eesti Seltsi Arhiivis = ABM.

²⁾ Kreutzwaldi kiri Jürgensonile 18. V 1839. Seals.

³⁾ Jürgensoni kiri Kreutzwaldile 24. V 1839. Õpetatud Eesti Seltsi Arhiiv = ÕESA.

⁴⁾ Jürgensoni kiri Kreutzwaldile 6. VI 1839. ÕESA.

⁵⁾ Kahjuks ei võimaidanud Võru linnaarhiiv täpsamaid andmeid, sest see on alles korraldamata.

teatab Kreutzwald, et nälja ajal, 1841. a. olevat Stein valmistatud „nõmme sambla leiba“ rahvale väljajagamiseks ja olevat õpetust andnud „innimestele“ selle valmistamiseks¹⁾.

Oli loodud juba keskdepoo ja 1839. a. lõpu poole asutati ladu ka Tallinnasse. Siin oli Chr. Janter, usuteaduse kandidaat, pärastine Kursi õpetaja ja eesti vaimulikkude teoste autor, saavutanud kokkuleppe jõuka kaupmehe Christian Ludwig Dehio'ga, kes kauples turuplatsil (praegune raekoja plats). Dehio oli valmis enda peale võtma raamatute müütamist 10% hinnaalandusega, kui talle jäetakse ainuõigus Tallinna kohta. Isiku valik ei olnud aga kuigi õnnelik, sest et suurkaupmees Dehio polnud ärialliselt huvitatud sellest väikesest tuluallikast, mida pakkus eesti raamatute levitamine.

1840. a. seatakse äritegevus veelgi laiemale alusele ja tekivad uued ÕES-i raamatukauplused Kuresaares, Pärnus, Paides, Viljandis, Rakveres ja Haapsalus. Jürgensoni asemele valiti asjaajajaks prof. Hueck. Alexander von Hueck sai 1830. a. Tartu ülikooli anatoomiaprofessoriks. Olles ÕES-i agaraid tegelasi, pühendas ta end täie innuga ka sellele võõrale alale — raamatulevitamisele. Igal pool linnades valiti asjaajamiseks üks usaldusmees, harilikult kohalik pastor, kes teostas järelevalvet ja õiendas arveid. Tema ülesandeks oli leida kohane isik raamatute levitamiseks, tavaliselt kaupmees, kellel oli ärilisi suhteid maainimestega, paaril juhul ka raamatuköitja. Nende tasuks oli alul 10% müügihinnast, see aga tõsteti 20% peale 1841. a., et virgutada neid energilisemale tegevusele. Ometi ei olnud ka viimasel sammul praktilisi tagajärgi, sest et seegi % ei toonud mõnekopikaliste teoste müügist suurt kasu. Sel põhjusel soovitabki pastor Hesse Kuresaarest anda 20% hinnaalandust ainult suuremate teoste pealt²⁾. Neil asjaoludel pole siis ime, et Tallinna lao-omanik Dehio lõpuarve tegemisel teatabki avameelselt, et „mulle usaldatud ettevõtte pole muud sisse toonud, kui ainult ajakulutust“.

Usaldusmeestest näib Kreutzwaldi kõrval asja vastu kõige rohkem huvi olevat Kuresaares Ed. C. Hesse'l, kes oli lao asetanud „talurahwa kaupleja“ Karl Linnas'e juurde. Linnas oli rahvuselt eestlane ja peale selle osav äriees³⁾. See asjaolu põhjustaski Hesse't peatuma Linnase isiku juures peale kahe teise Kuresaare „talurahwa kaupleja“ F. L. Schultz'i ja Joh. Rahr'i, kuigi viimast pooldas Mustjala õpetaja K. J. Masing⁴⁾. Kuid Linnasega tekkisid raskused. Ta oskas küll lugeda, mitte aga kirjutada, ja Hesse pidi ladu revideerima ning kontrollima. See aga

1) F. K., Leiwast ja leiwa-jätkust. Tarto- ja Wörroma Kalender ehk Täht-ramat 1842. a. päle, lk. 50:

2) Hesse kiri Hueck'ile 4. V 1841. ÕESA.

3) Seals.

4) Seals.

tüütas Hesses¹⁾, ja 1842. a. sai uueks usaldusmeheks Kuresaarde P. Hintze, kes nõustus Linnast arvepidamisel aitama.

Pärnus korraldas lao tegevust Nikolai kiriku abiõpetaja Joh. Heinr. Märtnens kuni 1841, mil ta asjaajamise üle andis ÕES-i liikmele Hehn'ile. Raamatuid müütas omas kaupluses Ludwig Friedrich Usy (Usi). Ei olnudki tema üldine läbimüük, võrreldes teistega, tolle aja kohta väike: 250 rbl. aastas; kuid olgu mainitud, et ainult $\frac{1}{10}$ läbimüüdud teostest oli ta muretsenud ÕES-i keskdepoost. Teisi sai ta otseteed Tallinnast ja palju odavamalt hinnaga. Usy oli arvatavasti linakaupmees, nagu Steingi Võrus, ja jagas maarahvale peale äritehingut samuti vähemaid teoseid tasuta²⁾. Aprillis 1844 oli ÕES-i Pärnu osakond likvideeritud.

Veelgi tähtsusetum läbimüük oli teistes linnades, kuigi asjaosalistel ei puudunud vastav huvi. Paide pastor K. G. Hammerbeck leidis laopidaja „soliidses isikus“ kaupmees Anton Waldmann'is, kes nõustus müütama piibleid koguni ilma vaheprotsendita³⁾. Kuid siiski ei edenenu ÕES-i raamatute levimine Paides, sest menukamaid teoseid, nagu katekismusi ja lauluraamatuid, saadi koha peal teistelt palju odavamalt. See asjaolu võõrutas rahvast ka säärase raamatute ostmisest, mis puudusid teistes müügikohtades. Lõppeks loobub Waldmann 1842. a. alul lao ülalpidamisest ja et ka keegi teine isik polnud nõus Paide ladu enda hooleks võtma, saadetakse müümata raamatud Tartu tagasi. Hammerbeck teatabki, et „eesti raamatute leving ei ole selles maakonnas küll väike“, kuid teiste kirjastajate ja autorite komisjonärid müüvad neid palju odavamalt, mille tõttu suudeti ÕES-i laost realiseerida 1840.—41. a. ainult $\frac{1}{6}$, väärtusega umbkaudu 65 rbl.⁴⁾

Viljandis oli laopidajaks 1840. a. kaupmees Pfeiffer, 1841. a. kaupmees Boström ja 1844. a. raamatuköitja Joh. Jak. Holm. Vahemeheks oli pastor Ch. W. v. Holst. Ka sinne läbimüük ei ületanud teisi linnu, küündides 20 rublani aastas. Rakveresse soovitas Kreutzwald oma koolivenda Geschwend'i, kes olevat nõus enda peale võtma asjaajamist, kuna kreiskooli õpetaja J. Nocks oleks kontrolli teostanud⁵⁾. Tegelikult aga sai siin laopidajaks Stelling, kes oli vist raamatuköitja. Läbimüük polnud siin mitte vähem kui mujal. Haapsalus seisis ladu, mis asus Holmi juures, kreiskooli inspektori Al. H. Neus'i kontrolli all. Andmed läbimüügi kohta puuduvad, kuid arvatavasti oli see minimaalne.

Kõige rohkem müütati raamatuid aga Hueck'i enda poolt

1) Hesse kiri Hueck'ile 13. XII 1841. ÕESA.

2) Märtnens'i kiri ÕES-i eestseisusele 2. VI 1843. ÕESA.

3) Hammerbeck'i kiri Hueck'ile 24. III 1840. ÕESA.

4) Hammerbeck'i kiri Hueck'ile 17. II 1842. ÕESA.

5) Kreutzwald'i kiri Jürgenson'ile 24. III 1840. ÕESA.

käsikauplemise teel kesklaos Tartus 1840.—42. a. aluni, nimelt 466 rubla eest. Rohkemal arvul levitas neid ka Mylius Tartus.

Nõnda loodi 1840. a. äride võrk üle kogu maa ja asja huvi seisukohast ei olnud sugugi üleliigne „iggamehele“ teatavaks teha, „nis seltsi raamatuid sada, kus neid sada ja mis hinna eest neid sada on“. Selleks ilmuski ÕES-i poolt esimene eesti ärikataloog, raamatuturu nimestik „Kirja-Kulutaja“, mille sekretär juba trükituna 4. IX 1840 seltsi koosolekule üle annab. Seda anti välja 2000 eksemplaris, mille trükikulud ulatusid 17 rubla 50 kop.¹⁾ Teos oli 8-leheküljeline ja selle esimese osa moodustas paarileheküljeline „Teädaandminne“ eessõnana järgneva ladudes leiduvate raamatute nimestiku „Kirja-Kulutaja“ väljaandmise vajadusest „Marahwa kele ja kirja koggodusse“ ÕES-i poolt. „Mitmes manurgas ning kihhelkonnas“ on suur puudus raamatutest. See oleneb aga peamiselt sellest, et ei teata, mis on ilmunud eesti keeles ja et „tännini weel selle eest õiget murret ep ole kantud, et neid keigis paikus hõlpsal wisil sada olleks“. Edasi palutakse autoreid („ramatoteggijad“) uudisteoste trükist ilmumise puhul saata neist 50—100 eks. ÕES-i juhatusele, et „neid müjatele välja jäutada“. Tähendatakse ka, et kui mõned raamatud puuduvad „Kirja-Kulutajas“, on nende trükk otsa lõppenud. Uue trüki väljaandmisel aga leiduvad nad ka „ramato poedes“. 6-leheküljeline „Kirja-Kulutaja“ loendab 63 teost ühes raamatute müügihindadega ja mainib ka ladude asukohad kui ka isikute nimed, kes raamatuid müütavad. Nimestikus esinevad trükised on suuremalt osalt viimaseist aastaist, 1837—40; nende kõrval aga ei puudu ka vanemaid, nagu 1806. a. ilmunud Frey „Arropiddamisse ehk Arwamisse-Kunst“. Arvult on ülekaalus vähemad, mõnekopikalised raamatud, kuid siin ei puudu ka mahukaim, piibli 3. trükk, hinnaga 2 rbl. 50 kop. Nimestik levitati tasuta ja saadeti kihelkondadesse laiali kirikuõpetajate kaudu, kooliõpetajaile ja kirikuvööründritele, igale poole 8—10 eks. Nõnda sai Kreutzwald 28 eks., millest 8 saadeti Põlva õpetajale Schwartz'ile, Vastseliina õpetajale Masing'ile ja Võru linnaõpetajale Bornwasser'ile. Hiljemini sai Kreutzwald lisaks veel 15 eks. „Kirja-Kulutajat“²⁾.

Selts kavatses ka edaspidi iga aasta uuesti välja anda säärast raamatunimestikku, mis „teäda annab, mis mõdaläinud aasta sees nende (rahva) heaks trükkitud“. Aga ettevõtte äriiline tasuvus oli minimaalne, tekkisid sekeldused asjaajaja prof. Hueck'i surma järel ja loomulikult kadus tarvidus trükitud lisanimestikude järele. Küll aga tehti laopidajatele kirjalikult teatavaks keskdeposse saabunud uudisteoste pealkirjad, mida oli 1840.—42. a. 32 numbrit, trükitud nimestiku omadega kokku 95. Suurem.

¹⁾ Aruanne ÕES-i tegevusest 1840. ABM.

²⁾ Jürgensoni kirjad Kreutzwald'ile 18. IX 1840; 28. IX 1840. ÕESA..

osa neist trükiseist oli ilmunud 1840—42, kuid muretseti järele ka varemilmunud tähtsamad teosed, mis keskdepoos puudusid, nagu O. W. Masing'i „Marahwa Näddala-leht“ 1821—1825.

Nõnda edenes keskdepootegevus küllaltki menukalt tänu asjaajajale prof. Hueck'ile. Hueck aga suri 27. VII 1842. Selle järel tekkisid arusaamatused Huecki pärijate ja ÕES-i eestseisuse vahel, mida üksikasjalisemalt valgustab vastav Ülikoolikohtu akt¹⁾. Nimelt ei tahtnud ÕES tunnustada eesti raamatute levitamist omaks ettevõtteks, kuigi see tegelikult oli nõnda. Seda tõendavad iga-aastased seltsi aruanded, Huecki aruanded raamatukauplemisest seltsi koosolekuil kui ka teadaanded ajakirjas „Inland“. Selts toonitab, et see olnud Huecki era-ettevõtte, kes küll pidanud kirjavahetust autorite, kirjastajate ja laopidajatega seltsi nimel kui selle esimees. Viimane asjaolu olevatki põhjustanud valearvamist kogu küsimuses. Siiski olevat selts nõus asja reguleerimist enda hooleks võtma, kuid selle lõplik lahendamine võtvat aega. Üldiselt oli Huecki ajal (1840—42) muretsetud kesklattu kirjandust ligi 4000 paberrubla eest. Väheosa sellest summast oli Hueck müüdnud eksemplaride arvel juba tasunud, suurem osa raamatuid asus aga keskdepoos ja osalt ka komisjoniäride käes. Selle kohta koostatud aruanne näitas aga puudu jääki 183 rbl. See puudu jääk ei tekkinud kuritahtlikult, vaid kodusest asjaajamisest Huecki nõrga tervise tõttu ta elu lõpupäevil. Näis, nagu ei oleks mingit vahet tehtud keskdepoos ja Hueck'i isikliku kassa vahel, ja saadud summad olid arvereamatuisse sisse kandmata. See andiski ÕES-i eestseisusele mõninga õigusega põhjust loobuda oma kohustustest, sest tegelikult oleks Hueck pidanud asjaajamise üle andma. Selts nõuab Huecki pärijailt 183 rubla õiendamist.

See vahejuhtumus katkestas äritehinguid ja asi jäi soiku mõneks ajaks, sest Huecki surma tagajärjel oli „suur segadus valitsemas“²⁾. Kuigi veel novembris 1842 asjale lõplikku lahendust ei tulnud, otsustas ÕES jätkata äri ja asjaajamine usaldada dr. Faehlmannile gümnaasiumi inspektori C. Mickwitz'i kaasabil. Tegelikult asja korraldajaks saigi Mickwitz. Ka veef jaanuaris 1843 puuduvad mõningad arved, mille üle Mickwitz aru annab. Siiski hakkab samal ajal keskdepoosse saabuma uudisteoseid Pärnu raamatutrükkijalt Wilhelm Borm'ilt, nimelt 100 eksemplari tema kirjastusel ilmunud H. G. Lorenzsonn'i „Norema Robinsoni ello...“. ÕES saab neid komisjonile 30 kopikaga eks., tingimusega, et neid kallimalt edasi ei müüda kui 35

1) Acta eines K. Dörpatschen Universitäts-Gerichts in Vormundschafts- und Nachlass-Sachen des weil. Herrn Prof. Dr. Alexander Friedrich v. Hueck, ent. 1842—1857. Tartu ülikooli arhiiv. ERKA.

2) Faehlmann'i kiri Kreutzwald'ile 9. X. 1842. ÕESA:

kop. Raamatu hind aga oli 40 kop.¹⁾). Ka tegi keskdepoo algust teoste laialisaatmisega ja Kreutzwaldi jaoks oligi raamatupakk valmis seatud²⁾).

Alles 1844. a. alul on Huecki küsimus lõplikult likvideeritud ja keskdepoos lasuvad raamatud omanikule tagasi antud, osalt aga omandatud ÕES-i poolt tegevuse jätkamiseks. Seltsil puudujääki kanda ei tulnud ja ta otsustab endiste kogemuste põhjal piirata raamatute keskdepoo tegevust. Lattu jäeti ainult menukamad teosed, kuna vananenud ja vähem nõutavad pidid kirjas-tajaile tagasi saadetama. Asjaajamist juhib seltsi sekretär dr. Sachsendahl. Peaasi aga, puudus endine vaimustus ja oldi pet-tunud sinnamaani saavutatud tagajärgedest. Peatselt jäi Kreutz-wald ainsaks keskdepoo kasustajaks, kuna teistes linnades laod likvideerusid a. 1844—45. Ka Võrus on läbimüük soiku jäänud ja Kreutzwald koguni kahtleb, kas veel jätkata äri³⁾). Tegevus siiski ei katkestunud; nõutakse piibleid, mille hind olevat vahe-peal alanenud, kui ka Henningi „Epistli-jutlused“. 1847 oli vist ka keskdepoo likvideeritud. Siitpeale ei mainita enam ei proto-kollides ega kirjavahetuses ÕES-i raamatute müüki ja Kreutz-waldi kiri seltsi sekretärile, saata piibleid ja jutluseraamatuid, jäi vastamata⁴⁾).

Nüüd jätkab Kreutzwald omal vastutusel raamatute müüta-mist Võrus kuni 1864. a.; tol ajal püsis läbimüük endisel tase-mel: aastas läbistikku 145 rbl. 1839—64 levitati raamatuid siit 3632 rbl. 35 kop. eest⁵⁾). Laopidajaks oli kuni 1861. a. Stein, kes suri ja kelle asemele astus kaupmees Jürgenson, arvatavasti Friedrich, kes oli Võru bürgermeistriks 1860—1865. Sellele kul-tuurilisele tegevusele on F. R. Kreutzwald innuga kaasa töötanud „armastusest maarahva vastu, mitte aga kohustusest“, nagu ta ise toonitab⁶⁾).

Raamatuid hangiti keskdepoo jaoks trükkijailt, kirjastajailt ja autoreilt. Eesti alal oli 1839. a. kolmes linnas kokku 5 trüki-koda: Tallinnas Lindfors'i pärijad ja Gressel, Tartus Schün-mann'i lesk ja Lindforsi pärijate haruosakond, mille omandas 1840 H. Laakmann, ja Pärnus Marquardt, kellelt trükikoja W. Borm 1840. a. üle võttis. Eesti raamatute trükkimisel, eriti aga ilmliku kirjanduse väljaandmisel ja kirjastamisel etendavad neist kõige tähtsat osa H. Laakmann ja W. Borm. Peale raamatu-trükkijate on keskdepoo varustajaiks ka raamatukauplused. G. Eggers'i — Fr. Kluge raamatukauplus, ka kirjastusäri, Tallinnas

¹⁾ W. Bormi kirjad ÕES-i eestseisusele 30. I 1843; 29. IX 1843. ÕESA.

²⁾ Faehlmann'i kiri Kreutzwald'ile 4. II 1843. ÕESA.

³⁾ Kreutzwald'i kiri Faehlmann'ile 5. I 1846. ÕESA.

⁴⁾ Kreutzwald'i kiri Faehlmann'ile 10. II 1847. ÕESA.

⁵⁾ Kivid ja killud II. „Postimees“ 1899, nr. 36.

⁶⁾ Kreutzwald'i kiri Faehlmann'ile 6. I 1843. ÕESA.

mureseb O. W. Masing'i „Näddalalehte“ hinnaga 75 kop. aastakäik. Mõningaid ostusid keskdepoole tehti Fr. Severin'i raamatukaupluses Tartus. Piibli ja testamendi levitamisel oli üldiselt tähtis 1831. a. asutatud Venemaa evangeeliumi piibliseltsi missioon. See levitas esimeste 50-ne aasta jooksul 55 000 eks. piibleid ja 152 000 eks. Uut ja Vastset Testamenti. Seltsil olid osakonnad Eesti alal Tallinnas, Tartus ja Kuresaares; neil osakondadel olid ka alaosakonnad maa-kihelkondades. Osakondadel kui ka mõnel alaosakonnal olid raamatulaod, kust jagati väimulikk kirjandust odava hinnaga ja vaesematele inimestele koguni tasuta. Piibliseltsi Tartu osakonna komiteelt sai ÕES oma keskdepoole piibleid, testamente, lauluraamatuid ja piibli-aruandeid 15% hinnaalandusega. Neid 1840. a. kuni märtsini 1842 492 eks. 227 rbl. 29²/₇ kop. eest. Ka Tallinna konsistorium oli keskdepoo varustajaks. Lõpuks ei saa nimetamata jätta autoreid nagu pastor Henning, Tartu pastor Gehewe, J. Sommer j. t., kes oma teosed keskdepoosse levitamiseks saatsid.

Pole huvitusega mõningad statistilised andmed raamatute levimisest ÕES-i ettevõtteis. 1840 oli kesklaos 6873 eks.; neist levitati peamiselt ladudesse laialisaatmise teel aasta jooksul 2044 eks., kõige rohkem Võrru — 618 eks., siis Tartu 414, mujale vähem, Rakverre 143, Viljandisse 116, Haapsalusse 95, Pärnu 68, Paidesse 36; kesklaost müüti 554 eks. Kõige rohkem oli laos ÕES-i omi väljaandeid — 1000 eks. kalendreid ja „Armastusse sanna laijomisse wasto“ 500 eks. Laiali saadeti suuremal arvul odavamaid teoseid, nagu 560 eks. „Tarto- ja Wõrro-ma rahwa Kalender“ hinnaga 2⁶/₇ kop., 169 eks. „Armastusse sanna...“ à 17 kop., 118 eks. Winkler'i sõjalaule à 2⁶/₇ kop., 73 eks. „Palwe-ramatokene Lastele“ à 1⁵/₇ kop., 70 eks. „Armastusse and lastele“ à 1⁵/₇ kop. Suuremaid teoseid aga vägagi piiratud arvul, nagu „Epistli-jutlused“ (1837) à 1 rbl. 4 eks. ja piibli-raamatut (1835) à 2 rbl. 25 kop. 3 eks. Aruande järgi 19. VIII 1841 oli läbi müüdud 4000 raamatut 250 rubla eest. See ei olnud suur äriline tehing, silmas pidades, et eespoolnimetatud Pärnu kaupmees Usy üksi müüs eestikeelseid raamatuid niisama suures väärtuses ja et Pärnus müüti aastast neid umbkaudu 400 rubla eest, arvestamata veel need raamatud, mis levitati Pärnu maakonnas kohapealsete isikute poolt¹⁾. Üldiselt levisid eeskätt vähemad teosed, ja Kreutzwald teatabki, et suuremail raamatuil ei ole menu rahva hulgas, sest seda ei võimalda kohalikkude eestlaste vaesus²⁾. Vähesese läbimüügi ühe põhjusena tuleb mõningal määral arvestada nõrka viljasaaki 1840. a. Selle all ei kannatanud mitte ainult ÕES-i ladu Kuresaares, vaid ka kohalikul piibliseltsil ei olnud millalgi varemalt olnud nii väikest

1) J. H. Märtnens'i kiri ÕES-i eestseisusele 2. VI 1843. ÕESA.

2) Kreutzwald'i kiri Jürgenson'ile 31. VII 1839. ABM.

läbimüüki nagu 1841. a. Küll oli lugemise tarvidus Saaremaal palju vähem kui Liivi- ja Eestimaal, millist asjaolu tuleb linnade mõju arvele panna¹⁾).

Üksikute ladude läbimüügist leidub kõige täpsamaid andmeid Võru kohta, kus ladu töötas kõige kauemini ja seega kõige intensiivsemalt. Siin müütati 1839. a. II poolel raamatuid umbes 100 rubla eest, sest läbimüügi 10% hinnaalandust oli 7 rbl. 91 kop.²⁾. 1841 levitati Võru laost 764 eks. 185 rbl. 70 kop. eest, 1842 — 154 rbl. 12 kop., 1843 — 1384 eks. 126 rbl. 56 kop., 1844 — 281 eks. 54 rbl. 88 kop. eest. Nõnda püsis aasta-aastane järjekorraline läbikäigu langus, mis oli ühenduses vaesuse kasvamisega rahva keskel kui ka asjaoluga, et keskdepoos puudusid nõutavamad õpetliku sisuga raamatud. Viljandis müütati 1840. a. ja Rakveres 1840.—41. a. à 30 rbl. eest, Kuresaares 1840.—41. a. 28 rbl. 11 kop. eest 139 eks., Paides 1841. a. 10 rbl. 13 kop. eest ja Pärnus 1842. a. 25 rbl. eest: Seega oli keskmine läbimüük aastas 10—30 rbl. Mylius Tartus levitas 1841. a. 598 eks.

Millistel teostel oli suurim leving eksemplaride arvu poolest? Tartu ja Võru lao aruannete järgi olid need järgmised: „Tartu ja Võro-ma rahva kalender“, „Armastusse sanna lajomisse wasto“, „Jenowewa ellust“ hinnaga 7 kop. ja Winkler'i „Eesti-ma Ma-wäe sõä-laulud...“, C. M. Henning'i „Issand kutsub keiki“, Ch. Fr. Hofman'i „Önnis on see innimenne“, hind 2 kop.; „Palwe-ramatokenne Lastele“. „Sadab wiin meile kasso ehk kahjo?“ levis odavuse tõttu ja Kreutzwald peab tarvilikuks koguni uue trüki väljaandmist³⁾. Piibli-väljaandeist eelistati suuri, neljandikaustalisi, mida perekonna mälestisena põlvest põlve edasi pärandati. Kuresaarde nõuti ka J. W. Luce „Tervisse Katekismusse Ramat'ut“, P. Mannteuffel'i teoseid ja Kreutzwald'i „Wina kat'ü“.

Peab mainima, et Liivimaa osas levisid lõunaeesti-murdeliste trükiste kõrval ka põhjaeesti-murdelised, kuna aga Eesti- ja Saaremaal loeti ainult põhjaeesti-murdelisi teoseid. Hesse ei soovitagi ÕES-ile saata Kuresaare lao jaoks lõunaeesti-murdelisi raamatuid, sest neil ei oleks seal poolehoidu. Ta olevat terve aasta jooksul miiunud ainult 2 eks. lõunaeesti murdes trükitud „Se õige Soldat ehk Peter Lohbekki Ello-Käük“. Ka Kreutzwald manitseb Eestimaal ossa mitte saata lõunaeesti-murdelisi raamatuid, sest „Tallinna-maa“ eestlastele olevat see keel võõras⁴⁾. Küll olid Võrus läbi müüdnud Vastne kui ka Uus Testament ja uues saadetises nõuab Kreutzwald 5 eks. mõlemaid⁵⁾.

1) Hesse kiri Hueck'ile 13. XII 1841. ÕESA.

2) Jürgenson'i kiri Kreutzwald'ile 24. II 1840. ÕESA.

3) Kreutzwald'i kiri Faehlmann'ile 6. I 1843. ÕESA.

4) Kreutzwald'i kiri Jürgenson'ile 24. III 1840. ÕESA.

5) Kreutzwald'i kiri Faehlmann'ile, dateerimata (IX 1843). ÕESA.

ÕES-i raamatudepoo andmeil on võimalik valgustada täielikult ka eesti raamatuturu tolleaegset üldolukorda. Siit selguvad tõelised põhjused, miks ÕES-i ettevõtte kokku varises; nimelt ei suutnud ta võistelda aja jooksul ja olude sunnil varemtekinud raamatumüütajate liikidega. Vajati ikka veel ainult vaimulikku kirjandust ja seda levitasid linnas kui ka maal piibliseltsid, peale selle linnas veel raamatuköitjad ja maal köstrid kui ka kooliõpetajad. Viimased elatasid endid ka raamatute köitmisest.

Piibliselts Kuresaares müüas piibleid ja uusi testamente odava hinnaga, eriti vaestele, ja kõrvuti raamatuköitjad katekismusu ja ka lauluraamatuid, nõnda et ÕES-i ladu vajas ainult õpetliku sisuga jutustavat kirjandust¹⁾. Säärase kirjanduse valik oli aga oma vähesuse tõttu tol ajal vägagi piiratud. Maal esinevad tähtsama tegurina köstrid ja kooliõpetajad, kes otsisid oma palgale lisateenistust ka raamatuköitmisest. Sääraseid köstreid leidis Võrumaal kolmes kihelkonnas, Vastseliinas, Rõuges ja Põlvas, kes töötasid palju odavamalt kui raamatuköitjad linnas²⁾. Sellest ongi tingitud, miks Kreutzwald soovitas Võru lattu saata äsjailmunud vähemaid eesti trükiseid köitmata, et „köstrid, kes palju armetumas seisukoras kui ülikoolilinna raamatuköitjad“, võiksid vähest teenistust leida. Kuid köstrid ei piirdunud mitte ainult vaimuliku kirjanduse levitamisega, mis oleks päris loomulik nähtus, vaid ka kalendrite köitmine ja müütamine on aastate jooksul nende eesõiguseks olnud. Et seda õigust mitte kitsendada, palub Kreutzwald saata 50-le kalendrieksemplarile lisaks maakirikute jaoks uuesti 100—150 eks., kuid juba köitmata³⁾. Mitte ainult köstrid, vaid ka õpetajad koolimajade juures köitsid ja müüsid raamatuid, kuid mitte nii suurel määral kui esimesed. Kirikuõpetaja Reinthal tellib Rõuge kihelkonna koolimajadele 15 eks. O. W. Masing'i „Luggemisse lehti“⁴⁾. Viljandi maakonnas oli 20 raamatuköitjat-raamatukauplejat⁵⁾; see laseb oletada, et üldiselt leidis vähemalt iga kihelkonna kohta 2—3 isikut, kes kauplesid raamatutega. Need olidki suvekuudel talupoegade vaimutoiduga varustajaiks. Talvekuudel aga, kui põllutööst vaba oldi, külastati juba parema meelega linnas asuvaid raamatuköitjaid ja raamatukauplusi⁶⁾.

Loomulikult ei olnud köstrid- ja kooliõpetajad-raamatuköitjad kutsealaliselt väljaõppinud meistrid, mille tõttu nende töö kvaliteet jättis palju soovida. Talupoegade nõudeid rahuldasi nad aga köitehinna odavusega. Sellevastu oli Tartu raamatuköitjate korralik töö umbes niisama kallis mis raamatki, kui sil-

1) Hesse kirjad Hueck'ile, pass. ÕESA.

2) Kreutzwald'i kiri Jürgenson'ile 28. V 1839. ABM.

3) Kreutzwald'i kiri Hueck'ile 18. X 1840. ÕESA.

4) Kreutzwald'i kiri Hueck'ile 9. XII 1840. ÕESA.

5) Raamatuköitja J. Holm'i kiri C. Mickwitz'ile 23. III 1844. Seals.

6) Seals.

mas pidada, et ÕES-i kesklaod kodu- ja kirikuraamatu köidetud eksemplar maksis 92¹/₇ kop., millest langes kõite arvele peaaegu pool hinda — 41 kop.

Üheks eesti raamatute levitamise keskkohaks oli ka laat; see oli kiriku järele tähtsam kooskäimis-koht, kus aega viideti ja ka ostusid tehti. Kreutzwald teatabki, et jaanipäeva-laadal saanud Võrus otsa laos olevad eestikeelsed teosed ¹⁾). Hesse kahjatsseb aga, et Kuresaares olevat tema kui ka Linnas miiklilaada ajal olnud haiglased, mille tõttu jäänud lao tagavarad realiseerimata.

Oma teoste levimise eest hoolitsesid autorid-kirjastajad ise ja pastor C. M. Henning andis omi väljaandeid linna kaupmeestele ja maal köstritele „väga odava hinnaga“ komisjoni peale. Nende komisjonäridega ei suutnud ÕES võistelda ²⁾). Ka J. Sommer'i „Luige Laus'e“ eksemplarid saadeti Viljandi laost otsekohe keskdeposse tagasi, sest neid oli autor varemalt ise andnud laopidajale komisjoni peale.

Huvitav, et eesti raamatu leviku seisukohast etendavad teatavat osa ajastul, kus rahval võimalust ei olnud kirjanduse ostmiseks, linakaupmehed. Osalt karskusepropaganda mõjul oli Võru linakaupmeestel (näit. „Jännes või Pödder“) kombeks saanud talupõjale, kes linadest õnnelikult lahti sai, tasuta jagada raamatuid. Endise paari pitsi viina asemel võis ta valida paar mõnekopikalist pisiteost, et neid kodustele kaasa viia ³⁾).

Üldkokkuvõttes oli eesti raamatuturu olukord 1840. a-is järgmine. Uusi eestikeelseid teoseid ilmus aastas keskmiselt 20. Sinnamaani valitsenud vaimuliku kirjanduse kõrvale tekib ka ilmlik, jutustava sisuga. Teoste levitamise eest hoolitsevad autorid ja kirjastajad-raamatutrükkijad, saates neid komisjoni peale linnades talurahva-kauplustele ja raamatukõitjaile, maal köstreile ja kooliõpetajaile, kes köitsid ka raamatuid. Piibliseltsid olid omad laod piibli, Uue Testamendi ja lauluraamatu müügiks. 1839. a. kinnitatud ÕES Tartus asutas samataolise kesklaod ühes müütamiskohtadega kõigis linnades, et levitada peamiselt küll õpetliku sisuga teoseid. Kuid mõne aasta pärast likvideerus see ÕES-i ettevõte. Kallid, seejuures küll korralikud, köited tõstsid niivõrt raamatute hinda, et ei suudetud võistelda teiste raamatute levitajatega. Ka kadus lõppeks endine vaimustus seltsi tegelaste hulgas. Ainult Kreutzwald jätkas Võru laod tegevust keskpäraste tulemustega kuni 1864. a. Peab aga ka silmas pidama, et üldiselt ei olnud rahva ostujõud viljaikalduse ja kääriva majandusliku olukorra tõttu kuigi tugev.

Fr. Puksov.

1) Kreutzwald'i kiri Jürgenson'ile 23. VII 1839. ABM.

2) Hammerbeck'i kiri Hueck'ile 14. I 1841. ÕESA.

3) Pastor Reinthal'i kiri Faehmann'ile 9. III 1844. ABM.

A Reprint from

PERCEPTUAL AND MOTOR SKILLS

February 1969

MULTIDIMENSIONAL SIMILARITY OF LETTERS

TEODOR KUENNAPAS AND ANNE-JEANETTE JANSON

Psychological Laboratories, University of Stockholm, Sweden

ARM

A

8545

1